

Střítecký, Jaroslav

Karafiát, Jan (editor)

Soucit i hněv v díle Heinricha Bölla

In: Střítecký, Jaroslav. *Studie a stati*. 2. Karafiát, Jan (editor). Vydání první
Brno: Masarykova univerzita, 2020, pp. 200-206

ISBN 978-80-210-8879-5 (1. sv.); ISBN 978-80-210-9569-4 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142491>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SOUCIT I HNĚV V DÍLE HEINRICHA BÖLLA

Povídku *Ztracená čest Kateřiny Blumové aneb Jak vzniká násilí a kam může vést* (*Die verlorene Ehre der Katharina Blum oder: Wie Gewalt entstehen und wohin sie führen kann*, 1974) psal Heinrich Böll (1917–1985), tehdy již nositel Nobelovy ceny za literaturu (1972), v nanejvýše aktuálních souvislostech, které se jej přímo dotýkaly. Po vystoupení takzvané nové levice koncem let šedesátých začal se veřejný život v Německé spolkové republice ostře polarizovat. Mládež vychovaná stejnou měrou v důvěře k abstraktně pojaté občanské demokracii jako v antikomunismu promluvila k úžasu svých vychovatelů poprvé samostatně. Vzala doslova otcovské pouučování o tom, jak nepřípustná je manipulace veřejnosti zprofesionalizovanými politickými a hospodářskými aparáty, o svobodě spočívající v nikým neomezované diskusi – a obrátila je nejen proti poměrům v socialistických zemích (jak bylo z hlediska vychovatelů žádoucí), ale hlavně proti poměrům, v nichž vyrostla. Objevila pro sebe dávno objevené: třídní charakter buržoazní demokracie a s ním spjaté skryté násilí. Vyvinula pozoruhodné techniky, jež docela úspěšně činily toto násilí zřejmým. Působivé mladé dámy oblečené podle pařížského Cardina házely rajčaty a diskutovaly o propojení horizontální a vertikální demokracie, rozdychtění mladíci, začasté z nejlepších rodin, hltali Marxe a rychle přecházeli k maoismu, doufající, že cestou potkají dělnickou třídu. Hanebná válka ve Vietnamu vrcholila, americký vzor svobody, po nacistické éře pro mnohé dočasně přitažlivý, rychle ztrácel na prestiži. „*Zapalte obchodní domy, aby měšťáci zkoušející si nové šaty pocítili, jak mile praská oheň do uší vietnamských dětí*“, přesvědčivě vykřikovali intelektuálští agitátoři – do chvíle, než se jejich radikální stoupenci pokusili slogan přímočaře uskutečnit. Mládí vši silou své nevyrovnanosti zazvonilo hranu Adenauerovi a de Gaullovi, konzervativním konsolidátorům poválečného evropského Západu.

Byla to těžká chvíle pravdy i pro nekomunistickou levicovou kulturní opozici, zvláště v NSR. Do té doby sdružovala všechny, kdo měli výhrady ke smířlivému převedení starých silových a kádrových potenciálů do nových poměrů. Otrásly se nejen univerzity, přeskupily se i vnitropolitické fronty. Frankfurtská škola sociálněvědná, do té doby učiliště přitahující jemnými diagnózami soudobé buržoazní kultury všechny nespokojené a neuspokojené, rázem nevěděla, co říci. Tehdejší vedení německých sociálních demokratů (čelné pozice v něm ještě drželi lidé z antinacistického hnutí odporu) vsadilo na praktickou životní zkušenost a po dlíčích trapnostech zaznamenalo svůj nejvýznačnější vnitropolitický úspěch: odpoutalo se od velké koalice s křesťanskodemokratickými stranami a dosáhlo toho, že stoupenčí nové levice nebyli kriminalizováni a mohli postupně přejít na státotvorné pozice. Mnozí z nich pak ve vlastním zájmu uplatňovali princip represivní tolerance, jak se tomu teoreticky a společenskokriticky vyučili dle Theodora W. Adorna.

Tvrdé jádro novolevicového hnutí se rozhodlo v bezvýhodné situaci pro tygří skok k praktikovanému anarchismu, a aby udrželo vážnost společenskokritické negace, vyhlásilo válku buržoazní společnosti. Po prvních teroristických aktech přičítaných skupině Baadera a Meinhoferové zavládla v širokých vrstvách západoněmecké veřejnosti hysterická jednomyslnost: volalo se po lynči.

Jen málokterí z představitelů někdejší protiadenauerovské kulturní opozice dokázali za této situace zachovat chladnou hlavu a riskovat veřejná vystoupení požadující důsledné uplatnění základních právních a lidských norem v zájmu překonání tragické epizody, v zájmu udržení argumentativní komunikace a zastavení terorismu ze zoufalosti.

Na předním místě mezi těmito odvážlivci stál Heinrich Böll, spisovatel vzešlý nikoli z bojovně levicových tradic, nýbrž z ovzduší porýnského katolicismu. Proti-pruské smýšlení, v Porýní běžné, ve shodě s četbou sociálně angažovaných francouzských katolických autorů mu usnadnilo zaujmout od samého počátku protinacistický postoj. Prošel frontami druhé světové války a odnesl si z nich základní poučení, jak směšná je takzvaná mužnost vyzývaná nacistickou propagandou a jak bezmocný je jednotlivý muž v rozjeté válečné mašinérii. Böll patří k těm, na nichž ani stínem nemůže ulpět podezření ze souběžectví s nacismem, kteří však s ostatními všechno prodělali.

Snad právě proto byl od počátku čten a milován sovětskými čtenáři, zejména generací, která prošla válkou. V červnu a červenci 1986 navštívily zástupy čtenářů soubornou a pečlivě dokumentovanou výstavu o jeho životě a díle, která se konala v moskevském *Státním literárním muzeu*. Dvojjazyčný katalog přináší i poslední básně z Böllovy ruky *Vnučce Samay*: „*Přicházíme zdaleka / milé dítě / a do dálky odcházíme / neměj strach, jsou s tebou všichni / kdo byli předtím, maminka, tatínek / i ti dávní / před nimi / neměj strach / přicházíme zdaleka / a do dálky odcházíme / milé dítě.*“ (8. května 1985).

Jeho životní zkušenosti se brzy srazily s těmi, kdo prožili válku v emigraci (Thomas Mann vmetl do tváře jeho generace tezi, že podle jeho názoru od roku 1933 v Německu literatura neexistuje), ale i s těmi, kteří se snažili zapomenout a pozůstalé co nejrychleji utěšit. První štvance proti němu byly uspořádány už v roce 1953. Jeho povídku *Nejen v čas vánoční* (*Nicht nur zur Weihnachtszeit*, vydal ji v řadě Studio Frankfurt Alfred Andersch v roce 1952), satiricky demaskující pozlátko Vánoc, jež má být rozprostřeno na celý kalendářní rok, ostře napadala křesťansko-demokratická kritika jako projev chladnokrevného cynismu. Böll vysvětloval, že maloměšťácká sentimentalita je úzce spřízněna s brutálním sadismem a že nacistická zvěrstva by nemusela zůstat posledním projevem tohoto propojení. Snahám o restaurativní idylismus kulturní i politický šlo ovšem takové stanovisko proti srsti. Znechucujícímu ovzduší unikl Heinrich Böll na čas do Irska, čemuž vděčíme za roztomilý *Irský deník* (*Irishes Tagebuch*, 1975).

Heinrich Böll by byl nepochybně rád žil a psal idylicky. Namísto toho však se soustavně vracel ke klíčovým zážitkům z války, zejména z jejího začátku a konce a nastavoval zrcadlo krátké paměti svých spoluobčanů. Říci, že byl satirik, je jen půl pravdy. Nutno dodat, že byl též realistou v nejčistším smyslu. Jako jeden z prvních našel a zkultivoval svůj vlastní literární idiom. V poválečném Německu na tom viselo bytí a nebytí jeho literární generace, neměla-li epigonsky parazitovat na velkých vypravěčských dílech emigrace (jmenujme alespoň Thomase Manna, Hermanna Hesseho, Hermanna Brocha) nebo zplanět v propagandisticky využitelném pamětnictví. Za pouhých dvanáct let nacistické vlády se propastně rozestoupil nejen zkušenostní obzor lidí vně a lidí uvnitř, ale i jejich jazyk. Böll později vzpomínal, jak přetěžké bylo tehdy napsat třeba i jen půlstránku autentické prózy.

Neměl proč po válce občansky konvertovat. Proto také důsledně odmítal utéci od toho, co zažil a o čem se poučil: skutečné obsahy je třeba zvládnout a překonat zpracováním, a nikoli pouhým paušálně abstraktním popřením. V prvních poválečných letech se Böll úporně propracovával k vlastnímu výrazu a zveřejnil pouze zlomek toho, co tehdy napsal. Brzy však objevil polozapomenutý útvar novelisticky zahrocené krátké povídky, kdysi oblíbený u romantiků, který umožňoval z přetlaku všeho, co bylo třeba říci, zformovat jednotlivá přesně vypointovaná sdělení. V sedmačtyřicátém roce uveřejnil první povídku, v jednapadesátém již obdržel za povídku *Černé ovce* (*Die schwarzen Schafe*, 1951) cenu Skupiny 47. Rychle následovaly i rozsáhlejší prózy *Kdes byl, Adame?* (*Wo warst du, Adam?* 1951), *A neřekl jediné slovo* (*Und sagte kein einziges Wort*, 1955), *Dům bez pána* (*Haus ohne Hüter*, 1954). V próze *Biliár o půl desáté* (*Billard um halb zehn*, 1959) dosáhl plnosti románové formy, aniž pozbyl virtuozy povídkářské. Román prosycený hlubšími významy a symbolikou (kromě beránek a buvolů, o nichž se v této souvislosti vždy píše, nutno upozornit na symboliku stavby díla) je i v detailech tak napínavý jako málokterý text velké formy. Poprvé zde též vystoupilo na povrch, že Heinrich Böll prošel

nejen osobitou školou života, ale že je důvěrně obeznámen i se všemi jemnostmi moderní literární techniky.

Klaunovy názory (*Ansichten eines Clowns*, 1963) dokládají jak Böllovu poučenost existencialistickou literaturou, tak i ryze böllovskou zvláštnost: téma bezvýhodné životní krize je pojato velmi osobně, přičemž osobní neznamená soukromé (autor věnoval knihu své ženě Anně Marii), nýbrž osobně prožité veřejné. Klaun Hans Schnier může být nanejvýš vzdáleným bratrancem hrdinů Camusových nebo Sartrových. Jeho situace je velmi konkrétní, tak jako jeho možnosti. Svět se ho dotýká jinak než povšechně absurdní cizotou. To Böll sám trpí Německem. Böll věřící katolík, hněvivě polemizuje s církví, jejíž německá tvář jej uráží. Böll spisovatel se cítí v pozici klauna, jehož kousky se obecenstvo rádo baví, jehož varovná sdělení však nebere vážně.

Trvalým motivem Böllových próz je bezesmyslnost doprovázející snahy hrdinů a vyznačující důležité situace. Bezesmyslnost, nikoli nesmyslnost, nikoli absurdita v duchu existencialistickém. Má silný patos sociálně kritické obžaloby: ukazuje, že jednotlivostem byl vzat jejich vlastní smysl, že byl vzat i jednotlivým životům. Böllovi nestačí analýza tohoto stavu. Zápasí o návrat smyslu, v jehož nezcizitelnost pevně věří. Každá lidská bytost je neopakovatelným, nezaměnitelným, neobětovatelným příbytkem naděje. Proto Heinrich Böll vždy vystupoval proti reglementaci žitých životů institucemi a organizačními mechanismy a proti jakémukoli jejímu zdůvodňování, posvěcování a kodifikování. Zážitky z let 1933–1945 toto stanovisko přiostrily. Modelem znásilnění životního smyslu byla Böllovi armáda, později kapitalismus západoněmeckého typu. Böllova kritika kapitalismu, původně vzešlá spíše z konzervativně humanistických pozic, setkala se nakonec s kritikou radikálně demokratickou a levicovou.

Böll rád upozorňoval na dobré stránky stavu, na nějž většina ostatních vzpomínala spíše s povzdechem. V rozpadu společnosti koncem války a v první době poválečné spatřoval závažnou zkušenost, která neměla být promarněna. Stav, kdy byla de facto zrušena většina záruk, kdy s legálními možnostmi obživy zmizely i jakékoli povinnosti ve vztahu k vlastnictví, kdy se Němci proměnili v národ nemajetných pašeráků a šmelinářů, mezi nimiž dočasně přestaly platit rozdíly třídní a stavovské, pokládal za generální zkoušku na zrušení třídní společnosti, třídní justice, vrchnostenského státu. I když ke konci svých let prohlásil, že se cítí být zakřiknutým komunistou, mělo jeho stanovisko jen málo společného s komunistickým hnutím. I to málo však zůstává významné: sen o tom, že lidé se poučili ze zločinu a útrap a nepřipustí obnovu staré společnosti, z jejichž vředů vykvetlo býlí fašismu. Že vykročí k důkladné a hluboké proměně veřejných věcí, v nichž napříště nebude měřítkem míra moci nebo zisk, nýbrž lidský smysl.

A právě v tom byl Heinrich Böll hluboce zklamán. Měnovou reformu v západních okupačních sektorech rozpoznal jako obnovení striktně kapitalistického hospodářství. Z protestu se stavěl vždy za utlačené skupiny a jednotlivce, za lidi

na okraji společnosti. Jeho dílo se hemží sympatickými postavami, které z odporu proti kapitalistické morálce výkonu nepracují nebo neberou svou příležitostně obživnou práci vážně. Došlo i na remilitarizaci NSR, což v Porýní už jednou zažili jako spolehlivou předzvěst blížící se války. Méně nápadné struktury, které nesly běžný provoz takzvané Třetí říše, vplynuly do veřejného života jako opory pořádku, zatímco mnozí antifašisté se stali nepohodlnými osobami. Základním sloupem křesťanství se v teorii i praxi kruhů blízkých CDU a CSU stala ochrana soukromého vlastnictví, což upřímně věřícího Bölla dohnalo nejen ke konfliktům s představiteli těchto politických stran, ale nakonec i k vystoupení z církve (1976).

Německou spolkovou republiku začal Heinrich Böll za svou vlast pokládat poměrně pozdě, v bezděčném souladu s vývojem vnitropolitickým i mezinárodním. V devětašedesátém roce dal svou nezávislou kulturní autoritu do služeb volebního boje ve prospěch Williho Brandta v naději, že se přece jen otevírá nová etapa poválečných německých dějin. Nikterak mu to nepřekáželo v zásadní kritice slabých chvil Brandtovy vlády, zejména u příležitosti schválení výnosů proti radikálům (1972), vzápětí a podnes využívaných nesrovnatelně více proti radikalismu levicovému než pravicovému. Celkově však viděl v Brandtové politice šanci k překonání stínů přežívajících z druhé světové války a z dob války studené, pro Německou spolkovou republiku pak nové otevření možnosti přechodu od společnosti podnikatelů ke společnosti pracujících, od společnosti ovládané předsudky ke společnosti osvětleného rozumu. Brzy se dožil zklamání i v tomto ohledu. Brandtovu demisi pochopil ihned jako příznak obratu doprava. Mnohým zosobňoval svědomí Německa. Mělo být umlčeno bezostyšným zostuzením.

23. prosince 1971 nadepsaly *Bild-Zeitung* zprávu o bankovní loupeži v Kaiserslauternu titulkem *Banda Baadera a Meinhoferové dále vraždí* – ač účast Ulriky Meinhoferové, Andrease Baadera, Gudrun Ensslinové, Holgera Meinse ani Jana Carla Raspeho nebyla v nejmenším prokázána. Böll 10. ledna 1972 demaskoval v časopise *Der Spiegel* tuto demagogii jako otevřenou výzvu k lynčovní justici a označil ji za projev holého fašismu. Plně se postavil nikoli za terorismus, nýbrž na půdu právního státu, který nesmí být ohrožován vnášením nekontrolovatelných agresivních instinktů dezorientované veřejnosti do exekutivních výkonů. Vystoupil proti relativizaci platného práva a hned také ukázal, co za ní vězí: manipulace emocionálně sjednocující rozrušenou veřejnost v agresivitě proti levicovým extremistům; ve stínu takového sjednocení myslí lze tiše propouštět řádně odsouzené válečné zločince a provádět i podezřelé politické machinace. Následovala zuřivá kampaň proti Böllovi, v níž se vyslovovali lidé z ulice i zemští ministři. Vyústila v požadavek: „*Odstupte, pane Bölle!*“ Nebyl míněn pouze jako útok proti Böllovu prezidentství v PEN-klubu.

1. června 1972 musel si Heinrich Böll dát líbit obklíčení a policejní prohlídku vlastního domu a perlustrování soukromých hostí. V rámci velké policejní akce, při níž byl zatčen Andreas Baader, měl být vzbuzen dojem, že Böll teroristy nejen

chrání, ale i skrývá. Necelý týden poté se ve Spolkovém sněmu vyslovil za CDU poslanec Friedrich Vogel proti Böllovi jako proti pomahači teroristů, načež Quick napsal: „*Böllové jsou nebezpečnější než Baader s Meinhofovou dohromady.*“ Od té doby býval Böll napadán téměř neustále. Osm let se soudil s rozhlasovým komentátorem Waldenem, který jej označil za intelektuálního původce terorismu. Šéf západoberlínské frakce CDU Heinrich Jodokus Lummer odmítl zúčastnit se slavnostního oběda na počest Heinricha Bölla a Helmuta Gollwitzera: svědomí prý mu nedovoluje stát na stejné půdě s praotcem veřejného násilí. Korunu protiböllovské štvánici nasadil předseda tehdejší frakce CDU/CSU ve Spolkovém sněmu Karl Carstens, když v obavách o osud německé kultury vyzval 12. prosince 1974 v Duisburgu veškeré obyvatelstvo k odporu proti terorismu a hlavně „*proti Heinrichu Böllovi, který nedávno pod pseudonymem Kateřina Blumová sepsal knihu obhajující násilí.*“

Knih, kterou vkládáme do rukou českému čtenáři, nese základní znaky Böllovy tvorby posledního období. Zatímco v dřívějších pracích jej známe jako vypravěče, který se pokouší v časovém rozpoznávat znaky nadčasového a získávat odstup, kritický nadhled ve vztahu k látce, od let 70. oprošťuje Böll své texty od reflexivního zprostředkovávání, aby dal časové látce promluvit přímo. Humanistická angažovanost prostřednictvím literatury se změnila v přímou polemiku proti západo-německým poměrům, tak např. i v prózách *Pečlivé obléhání* (*Füßorgliche Belagerung*, 1979) a *Ženy v krajině s řekou* (*Frauen vor Flußlandschaft*, 1985). Vypravěčská kultura s tímto obratem nezmizela, nápadně se však proměnila literární forma. Například proti bulvárnímu žurnalistu uplatňuje Böll nejen samotný příběh Kateřiny Blumové, ale těž věcně dokumentační a vpravdě novinářský tón svého výraziva. Prázdnost po dříve tušeném absolutnu vyplňuje hra s formovou parafrází. *Ztracená čest Kateřiny Blumové* svým titulkem odkazuje k Schillerově povídce *Zločincem pro ztracenou čest* (*Der Verbrecher aus verlorener Ehre*) z roku 1786, celková stavba s kratičkým shrnutím případu úvodem a dodatečným shledáváním motivu vědomě parafrázuje Kleistovu povídku *Markýza z O.* (*Die Marquise von O.*) z roku 1808. Iluzivně prozaického vypravěčství pokouší se Böll uniknout mezizánrovými posuny: Román *Skupinový snímek s dámou* (*Gruppenbild mit Dame*, 1971) je stavěn na dokumentaristicky rekonstruktivních postupech a skládá se z mozaiky jednotlivých rešeršních zpráv a citátů: román *Ženy v krajině s řekou* je tak důsledně dialogizován, že likvidace prozaických prvků vzbuzuje dojem „dramatu ke čtení“. Nakrátko propojené formy mají sugerovat krátké spojení dějů, vzbuzovat dojem vypjaté aktuality minulého, vsazovat je do současnosti. To vše spolu s nevolí k věku vědy a techniky je příznačné pro myšlení i literární citění postmoderny.

U Heinricha Bölla však nemají tyto tvarové a sémiotické hříčky účel pouze estetický, mytologizující nebo dokonce mystifikující. Jsou vážně míněnou reakcí na situaci, kterou Peter Handke básnický vyjádřil obrazem žoldněřů proniknuvších do řeči a obsadivších každé slovo a kterou Jürgen Habermas popsal jako zápas mezi politickou pravicí a levicí o sémantická pole.

Soudobý konzervatismus si totiž osvojil osvíceně pokrokářskou terminologii a hovoří o nevyhnutelnosti dějinného pokroku, o uspokojování lidských potřeb, ochraně lidských práv, sociálním rozvoji atd. A právě proti hrozbě, že svoboda bude zase jednou obětována stabilitě, stupňuje Heinrich Böll svou vizi konkrétní humanity, láskyplné srdečnosti od člověka k člověku. Je sporné, zda tato tvář naděje přebývá uprostřed staré zástavby velkoměst, ve skupinách tak různorodého složení, jak to Böll popisuje v závěru *Skupinového snímku s dámou*. Avšak smysl jeho hněvivé i soucítivé obrany lidskosti, jejíž nároky musí platit všeobecně, a tedy též pro každého, nám zůstane trvale blízký.